

Bhishma School of Indian Knowledge System

MA Course

संस्कृतभाषा परिचय

Lecture 15 – 03.11.2023

- Harshada Sawarkar

sawarkar.harshada123@gmail.com

भूतकाल – Past Tense

१. प्रथम - लङ् लकार

२. द्वितीय - लिट् लकार

३. तृतीय - लुङ् लकार

प्रथम भूतकाल

कल या उससे पहले घटी हुई घटनाएँ बताने के लिए भूतकाल का प्रयोग किया जाता है।

इस भूतकाल के क्रियापद बनाते समय धातुओं में अ आगम जोड़ा जाता है।

बाकी प्रक्रिया धातू + विकरण + प्रत्यय ऐसी ही होती है।

इसलिए,

प्रथम भूतकाल का क्रियापद ऐसे बनता है =

अ + धातू + विकरण + प्रत्यय

उदाहरण के लिए,

अ + पठ् + अ + त् = अपठत्

किन्तु, धातु अगर उपसर्गयुक्त है तो यह 'अ' आगम धातु से पहले और उपसर्ग के बाद लगता है। जैसे -

आ + अ + गच्छ् + अ + त् = आगच्छत्

प्रथम भूतकाल – परस्मैपद प्रत्यय

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुषः
त्	ताम्	अन्	प्रथमः पुरुषः
स् (ः)	तम्	त	मध्यमः पुरुषः
अम्	व	म	उत्तमः पुरुषः

प्रथम भूतकाल – परस्मैपद - धातू

गण	धातू
1	पठ्, वद्, वप्, धाव्, चल्, क्रीड्, खाद्, खेल्, गच्छ्, गाय्, चर्, जल्प्, यच्छ्, दह्, नम्, पत्, पिब्, नय्, निन्द्, भज्, भ्रम्, रक्ष्, भव्, हस्
4	अस्, कुप्, क्रुध्, तुष्, नश्, नृत्, पुष्, सिध्, स्निह्, हृष्
6	लिख्, कृष्, क्षिप्, दिश्, पृच्छ्, मुञ्च्, विन्द्, विश्, स्पृश्, सिञ्च्
10	कथ्, पूज्, गण्, चिन्त्, चोर्, ताड्, दण्ड्, क्षाल्, भक्ष्, भूष्, रच्, वर्ण्, पीड्

क्रियापदाभ्यासः

१. बालकः पुस्तकं _____ । (पठ्)
२. बालिका आम्रफलं _____ । (खाद्)
३. नर्तिका मन्दिरे _____ । (नृत्य्)
४. छात्रः शिक्षकं _____ । (वद्)
५. अहं क्रीडाङ्गणे _____ । (धाव्)
६. बालकौ _____ । (हस्)
७. ललनाः शाटिकां _____ । (पश्य्)
८. वयं जलं _____ । (पिब्)
९. सैनिकाः मार्गे _____ । (चल्)
१०. त्वं पत्रं _____ । (लिख्)

क्रियापदाभ्यासः

११. भक्तौ देवं _____ । (भज्)
१२. रक्षकाः कार्यालयं _____ । (रक्ष्)
१३. कृषीवलाः क्षेत्रेषु बीजानि _____ । (वप्)
१४. अध्यापकः प्रश्नान् _____ । (पृच्छ्)
१५. युवां बसयानेन _____ । (गच्छ्)
१६. आवां सूर्यं _____ । (नम्)
१७. यूयं कथां _____ । (लिख्)
१८. तापसः भूपं _____ । (शप्)
१९. त्वं _____ । (क्रुध्य)
२०. गायकौ गीतानि _____ । (गाय्)

प्रथम भूतकाल – आत्मनेपद प्रत्यय

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुषः
त	इताम्	अन्त	प्रथमः पुरुषः
थाः	इथाम्	ध्वम्	मध्यमः पुरुषः
इ	वहि	महि	उत्तमः पुरुषः

प्रथम भूतकाल – आत्मनेपद - धातू

गण	धातू
1	रम्, लभ्, ईक्ष्, कम्प्, क्षम्, डय्, त्राय्, त्वर्, बाध्, यत्, याच्, रभ्, रोच्, लङ्घ्, वर्त्, वर्ध्, शोभ्
4	जा, पद्, बुध्, मन्, युज्, युध्, विद्,
6	दिश्, म्रिय्, लज्ज्, विन्द्, सिञ्च्
10	कथ्, पूज्, गण्, चिन्त्, चोर्, ताड्, दण्ड्, क्षाल्, भक्ष्, भूष्, रच्, वर्ण्, पीड्

क्रियापदाभ्यासः

१. छात्राः गुणपत्रिकां _____ । (लभ्)
२. व्याघ्रं दृष्ट्वा बालिके _____ । (कम्प्)
३. सर्वदमनः क्रीडायां _____ । (रम्)
४. जनकः कार्यालयगमनार्थं _____ । (त्वर्)
५. वामनः भिक्षां _____ । (याच्)
६. वसन्तदेशपाण्डेमहोदयस्य गायनं मधुरं _____ । (वर्त्)
७. ताजमहालप्रासादः आग्रानगरे _____ । (विद्)
८. गणेशः कार्तिकेयस्य मुखान् _____ । (गण्)
९. मालाकारः वृक्षान् _____ । (सिञ्च्)
१०. सेनापतिः चोरान् _____ । (दण्ड्)

क्रियापदाभ्यासः

११. चाणक्यः अमात्यराक्षसं _____ । (क्षम्)
१२. दानवाः देवैः सह नैकवारम् _____ । (युध्)
१३. ते महाविद्यालयस्य छात्राः _____ । (विद्)
१४. शकुन्तला सर्वदा दुष्यन्तम् _____ । (चिन्त्)
१५. ह्यः चण्डवातः मुम्बईनगरम् _____ । (बाध्)
१६. सर्वदमनः मरीचिक्रुषेः आश्रमे _____ । (वृध् - वर्ध्)
१७. भारतदेशः सप्तचतुर्नवैकतमे ख्रिस्ताब्दे स्वातन्त्र्यम् _____ । (लभ्)
१८. बहवः क्रान्तिकारका स्वातन्त्र्यप्राप्त्यर्थम् _____ । (यत्)
१९. सिंहः शशकम् _____ । (भक्ष्)
२०. यूयं चित्रपटं _____ । (ईक्ष्)

सन्धि

सम् + धा - एकत्र करना

दो स्वरों का / व्यंजनों का / विसर्ग + स्वर का / व्यंजन का एकत्र आना

पूर्वपद का (पहले शब्द का) अन्तिम वर्ण + उत्तरपद का (दूसरे शब्द का) पहला वर्ण

इनपर आधारित संधी के प्रकार -

१. स्वरसन्धि
२. व्यंजनसन्धि
३. विसर्गसन्धि

स्वरसन्धि

सवर्णदीर्घसन्धि

अ + अ = आ अत्र + अपि = अत्रापि

अ + आ = आ अद्य + आगच्छति = अद्यागच्छति

आ + अ = आ विद्या + अतीव = विद्यातीव

आ + आ = आ यदा + आधिक्यम् = यदाधिक्यम्

दैत्य + अरिः

रामस्य + आदेशः

विहस्य + आह

अत्र + आसीत्

अधुना + अस्ति

तथा + अस्तु

च + अस्ति

आत्मा + आसक्तिः

तत्र + अस्ति

न + अन्यः

स्वरसन्धि

सवर्णदीर्घसन्धि

इ + इ = ई

इति + इदम् = इतीदम्

इ + ई = ई

अस्ति + ईश्वरः = अस्तीश्वरः

ई + इ = ई

भवती + इह = भवतीह

ई + ई = ई

नदी + ईशः = नदीशः

वदति + इति

अस्ति + इति

इति + इच्छा

अस्ति + ईदृशम्

सखी + इह

सरस्वती + इव

भवती + इच्छति

मति + ईशः

अतिथि + इन्द्रः

ऋषि + इच्छा